

Дерев'яне обладнання церков закарпатської та галицької Бойківщини: спільність і відмінність тектоніки й декору

The accoutrements of wooden churches of Transcarpathia and the Galician Boyko Region: commonality and differences in construction and decoration

(abstract)

The sanctuaries of Transcarpathian and Galician Boyko Region churches have examined to reveal both the universal and the unique features of their wooden construction and decorations. Their common traits are based on the principles of general Ukrainian art, and their originality is revealed through the individual creative manner of the artists and/or individual workshops. Moreover, local artistic tastes are traced through the design of the church interiors.

Keywords: Church, carving, construction, decoration, Boyko Region.

Сакральні, обрядові та ужиткові предмети храму, виготовлені з деревини і розміщені всередині будівлі відразу після її спорудження й освячення, або привнесені значно пізніше, становлять складну систему обладнання інтер'єру. Частину цього середовища, що відповідає критеріям естетики, відносять до художніх виробів церковного деревообробництва, званого як сницарство. Їх сукупність з предметами, створеними з інших матеріалів (металу, каменю, полотна, глини тощо), формують цільний духовно-матеріальний сакральний простір. Єднання освячених реалій із молитвами утворює просторову ікону. Таке явище названо ієротопією¹. Воно неповторне, оскільки в інтер'єрі конкретного храму розміщено вироби, які, хоч уніфіковані у типологічну структуру церковного обладнання, однак містять певні специфічні риси.

Одним із недостатньо вивчених аспектів сницарства є універсальність й унікальність тектоніко-художніх ознак кожного твору чи, скажімо, ширше — художніх виробів з дерева, призначених для релігійної споруди. Для порівняння спільності та відмінності тектоніки і декору дерев'яного обладнання церкви обрано частину етнографічного районування гірського краю — Бойківщину, а саме: верховинські Великоберезнянський, Воловецький та Міжгірський райони Закарпаття, з одного боку, й Старосамбірський, Турківський і частково Самбірський райони Львівської області, з іншого схилу Карпат. Об'єкти на вказаній території автором статті досліджували впродовж кількох експедицій².

¹ <http://www.polit.ru/article/2007/06/14/ierotop> [14.06.2007].

² Архів відділу народного мистецтва Інституту народознавства Національної академії наук України (далі: АВНМ ІН НАНУ), ф. 1, оп. 2, од. зб. 523, О. Болюк, *Звіт з комплексної мистецтвознавчої експедиції відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України на Центральну Бойківщину*

Завдяки історико-політичним, природно-географічним, суспільно-економічним, етнологічним та мистецьким особливостям означені терени є багатою цариною для дослідників різноманітних галузей. Наукові здобутки зі збору, опрацювання й популяризації локальних традицій естетичної діяльності населення Карпат, зокрема представників етнографічної групи українців-бойків, диспонують значним переліком нагромаджених матеріалів: джерел і спеціальної літератури. Їх складно розлого подати у такому форматі, тому перелічимо вибірково вчених, дослідження котрих пов'язані з пропонованою темою. Так, серед публікацій з архітектури й мистецтвознавства останніх десятиліть варто виокремити праці Романа Одрехівського, Михайла Приймича, Михайла Сирохмана, Михайла Станкевича, Ярослава Тараса³.

У статті компаративним базисом слугують винятково польові обстеження без залучення студій автора в архівах. Проте очевидно, вивчення багатої культурної спадщини горян потребує ще багаторазових експедиційних пошуків у регіоні, оскільки далеко не всі питання з'ясовано, особливо з галузі сакрального мистецтва.

Християнське мистецтво, у тому числі функціонуючі у церкві художні предмети, відомі як декоративно-обрядові, є частиною загальнолюдського творчого феномену. Втім, церковні ужиткові рукотвори, зокрема дерев'яні, залежно від їх художньої ідеї та призначення можуть належати до символічного або реалістичного мистецтва⁴. Впроваджене П. Сорокіним поняття Світової Мистецької Надсистеми та її поділ на Ідеаціональні, Ідеалістичні й Чуттєві мистецтва проектується і на церковне сницарство, твори якого належать частково до кожного із них⁵.

Ідея відтворення божественного образу існує винятково на символічному рівні. Образотворчість трансцендентного властива іконопису, гравюрі, фігуративній пластиці, відповідно належить онтологічній (ідеаціональній) системі творчості. Тож антропоморфні образи Господа у Пресвятій Трійці є ідеаціональним мистецтвом.

та північно-західне Закарпаття (закарпатську Бойківщину) 2005 р.: народна архітектура та дерев'яне церковне облаштування із додатковою інформацією про інші види декоративно-прикладного мистецтва: [рукопис]; АВНМ ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2. од. зб. 536, *Звіт з комплексної мистецтвознавчої експедиції відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України на північно-східну Бойківщину та Підгір'я* 2006 р.: народна архітектура та дерев'яне церковне облаштування із додатковою інформацією про інші види декоративно-прикладного мистецтва [рукопис]; АВНМ ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2. од. зб. 596, О. Болюк, *Звіт з комплексної мистецтвознавчої експедиції відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України на Закарпатську Бойківщину (Воловецький, Міжгірський райони Закарпатської області) у 2009 році (14–27 серпня): народна архітектура та дерев'яне церковне облаштування із додатковою інформацією про інші види декоративно-прикладного мистецтва* [рукопис].

³ Р. Одрехівський, *Сакральна різьба по дереву в Галичині XIX – першій половині XX століть: Історія та художні особливості*, Львів 2007, 287 с.; М. Сирохман, *Втрачені дерев'яні архітектурні пам'ятки Закарпаття*, «Пам'ятки України» 1992, № 2–3, с. 70–75; *idem*, *Втрачені дерев'яні архітектурні пам'ятки Закарпаття*, «Пам'ятки України» 1993, № 1–6, с. 186–191; *idem*, *Втрачені дерев'яні архітектурні пам'ятки Закарпаття*, «Пам'ятки України» 1995, № 1, с. 98–101; М. Станкевич, *Українське художнє дерево XVI–XX ст.*, Львів 2002, 479 с.; М. Приймич, *Перед лицем Твоїм. Закарпатський іконостас*, Ужгород 2007, с. 224; Я. Тарас, *Сакральна дерев'яна архітектура Українців Карпат: Культурно-традиційний аспект*, Львів 2007, 639 с.

⁴ А. Шептицький, *Свято духовної семінарії, «Діло»* 1929, № 35.

⁵ Д. Кривавич, *Універсалізм дизайну як мистецтва ідеї, форми та функції (на прикладі мистецтва скульптури)* [у:] «Академ-дизайн», Львів 2003, № 1, с. 126.

Алегорично-натуралістичні зображення в уяві митця відмежовані від усього недостойного у реальному світі, хоча імпульс до творчості йому дає видиме тривимірне оточення. Матеріалізований художній задум, наближений до рівня досконалості, відносять до ідеалістичного мистецтва. Класичним прикладом такої трансформації є звичайний бур'ян — акант, що став одним із найуживаніших елементів монументально-декоративної пластики⁶. Завдяки переосмисленню митцями Античності геометризація форми та вишуканий абрис країв аканту досі є окрасою капітелей вітарів, іконостасу, киворіїв, консолей та іншого обладнання церкви.

Усі прикраси, які сприяють глядачу у відчутті естетичної насолоди, належать чуттєвому мистецтву. Вони відсторонені від релігійних догм та канонів. Слугують у церковному інтер'єрі для уникнення монотонності внутрішніх площин споруди або одноманітності поверхонь мобільних конструкцій. Емоційно-позитивний результат зорової інформації може спричинити огляд орнаментів, зокрема пластично-профільованих смуг іонік (іов), бус (намистин), зубчиків, гутт тощо.

Варіативність трактувань зображень згідно кожної з означених систем творчості у церковному мистецтві українців має локальні відмінності. Певною мірою можна простежити особливості також у силуетно-конструктивному рішенні предметів.

Для аналітичного порівняння обрано окремі показові типи дерев'яного облаштування бойківських церков, оскільки його предметне середовище, як зазначалось, становить доволі складну структуру, що унеможливить тут проілюструвати її детально. Тому основну увагу зосереджено на облаштуванні святилища, синоніми якого: Святе Святих, вітар, пресвітеріум, апсида. У цій малодоступній для більшості християн частині храму часто зберігають давні твори сницарства. Оптимальним варіантом порівняння конструкцій церковного обладнання є розгляд їх типології, одним із маркерів укладання якої часто стає тектоніка виробу. Основна спільна ознака всіх художніх дерев'яних предметів церкви полягає у застосуванні столярної техніки та різьблення. Завдяки столярним прийомам майстер формує виріб, а профільовані й різьблені елементи увиразнюють його до рівня художнього оригіналу.

Для порівняння в аналізі використано ще один науковий метод — дескрипцію, яка дозволяє, хоч і частково, розкрити спільні та відмінні ознаки сакрального твору, проте ставить потрібні акценти щодо його особливостей, насамперед художніх. Зазначимо, що окремі результати дослідження обладнання святилища вже апробовано автором у публікаціях і доповідях⁷.

Збережені у святилищі бойківських церков престולי з киворіями, дарохранильні кивоти, проскомидійники виготовлені у різні історико-мистецькі періоди,

⁶ *Ibidem*, с. 130.

⁷ О. Болюк, Система стаціонарного дерев'яного обладнання святилища: розташування, функція, тектоніка, символіка [у:] *Історія релігій в Україні*, Львів 2010, с. 580–588; *ідет*, Святилище церкви vs пресвітеріум костелу: спільне та відмінне дерев'яного облаштування [у:] *Україна–Ватикан: проблеми державно-церковних взаємин у контексті досвіду об'єднаної Європи*, Галич 2011, с. 120–129; *ідет*, Основи систематизації дерев'яного облаштування та архітектурні елементи інтер'єра церков, «Народознавчі зошити» 2011, № 4 (100), с. 671–679.

тому в одному інтер'єрі трапляються твори з другої половини XVIII ст., поряд яких можуть бути сучасні вироби з кінця XX – початку XXI ст.

Серед дерев'яних обладнань простору літургії Євхаристії основним є престол (головний жертovníк), над яким може бути сконструйована надбудова у вигляді чотиристовпного куполовидного балдахіну — киворію, піднебесного, сіні⁸. Він навісає над встановленим на престолі дарохранильним кивотом. Обабіч головного жертovníка біля східної частини стіни святилища стаціонарно розміщують проскомидійник, який використовують у першій частині літургії — Проскомидії. До простору літургії Євхаристії, що збігається з абрисами святилища і поширюється на передіконостасну солю, на яку виходять із пресвітеріума священнослужитель зі Святими Дарами на Малому й Великому Входах та диякон зі свічкою, окрім перелічених типологічних груп дерев'яного обладнання ще належать інші: горне сідалище, запрестольна (храмова) ікона, нап্রেстьольний хрест, благословенний (цілувальний, ручний) хрест.

Завдяки формально-тектонічним ознакам типологічну групу престолів складають дві її підгрупи: вівтар з киворієм та без такого накриття. До останньої підгрупи належать призмovidний престол, що вирізняється формою у вигляді правильного паралелепіпеда, або з S-подібними боками. Останній майже не зберігся. Окремий тип — головний жертovníк з призмovidними виступами-«ризалітами», які стали ремінісценцією первісних вівтарів з пілястрами. Такий тип ідентичний до престолів з киворієм, основу для опор якого також становлять «ризаліти».

Типологічна підгрупа вівтарів з балдахінами об'єднує чотири типи, що визначаються схемою розміщення надп্রেстьольної сіні: стовпи, оперті на стільницю, на підлогу, окремо стоячі або взагалі опори відсутні, а накриття звисає на ланцюгах. У перших трьох типах форма киворія буває куполовидною (сферичною), півцилідрично опуклою, подібно коробовим склепінням деяких церков, та пірамідально-стіжковою, що нагадує намет. Сінь-ікона представляє собою паралельно звисаючу над престолом конструкцію з дощок, яка кріпиться на ланцюгах до стелі апсиди. Останній тип киворію властивий винятково окремим церквам Буковинської Гуцульщини⁹. Зазначимо, що вівтарів з киворіями, де б престол мав би фігурні опукло-увігнуті боки, не виявлено.

Який з типів з'явився першим — остаточно не з'ясовано, проте, міркуємо, що ним міг бути престол з пілястрами або низькими колонками. Таку гіпотезу підтверджують збережені та реконструйовані кам'яні вівтарі з перших століть християнства. Інші два типи киворіїв поширились дещо згодом, коли виникла потреба переховувати Святі Дари у підвішеній металевій євлогії, виготовленій переважно у вигляді голуба або іншої форми ємкості.

⁸ *Idem*, Киворій [у:] Мала енциклопедія українського народознавства. За ред. С. Павлюка, Львів 2007, с. 266–267.

⁹ *Idem*, Киворії українських церков: знахідки мистецтвознавчих експедицій [у:] Апологет: Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво: Матеріали I Міжнародної наукової конференції, Львів 2009, с. 208–213.

Отже, один із ранніх типів жертвних вівтарів — звичайне призмovidне підвищення, яке іноді фланкують колони. Тектонічно-розвиненою, відповідно, і хронологічно пізнішою головною конструкцією християнського храму, варто вважати вівтар із балдахіном.

Головний престол у бойківських церквах Галичини та Закарпаття зазвичай виготовлений у формі призми або призми з «ризалітами», тому тут особливих конструктивних відмінностей не помітно. Давні збережені вівтарі з кінця XVIII–XIX ст. та сучасні, останніх десятиліть, доволі подібні. Різниця виразно проявляється у надпрестольному піднебесному — киворії.

Киворій канонічно не усталений, а відтак трапляється не у кожній церкві. Це пов'язано із габаритами апсиди, фінансовою спроможністю парафіян замовити його виготовлення головно у професійного майстра, а також місцевими колективними вподобаннями, опертими на локальні художні традиції.

Під час обстеження церковного обладнання було помічено, що на території закарпатської Бойківщини (Великоберезнянський, Воловецький, Міжгірський райони) збереглися киворії з опертям на стільниці престола кінця XVIII – першої половини XIX ст. Натомість на теренах галицької Бойківщини (Турківському, Старосамбірському, Самбірському районах Львівської області) поширені киворії з колонами, встановленими по кутах жертвника, або окремо стоячі на підлозі святилища. Різниця помітна і в хронології датування: у церквах галицької Бойківщини до найдавніших відносяться киворії кінця XIX – першої половини XX ст. Одна з причин різночасової їхньої збереженості полягає у тому, що закарпатські храми рідше перебудовувались, розширялись, ніж церкви Галичини. Такі зміни планувально-просторової структури храму пов'язані зі збільшенням населення парафії, добудовою бічних вівтарів та іншими чинниками.

Дарохранильний кивот (табернакулум), який займає центральне місце на престолі, є сакральною місткістю-євлогією і акцентом головної осі храму¹⁰. Атрибутика основного символіко-догматичного вчення християн візуально виражена у різних формах цієї конструкції. Згідно з силуетно-тектонічними особливостями кивоту відомі дві його типологічні підгрупи. Поширений з них — макет храму, прототипом якого був Храм Соломона. Кивот існує кількох типів: у вигляді церкви (каплички); ротондального єрусалима (сіона); і спорадично — двоярусної вежі (дзвіниці). Іншої типологічної підгрупи конструкція, яка нагадує скриню, очевидно, є формою похідною від саркофаговидного вмістилища для мощей в ранньохристиянський період та ще раніше, в старозавітні часи, — Ковчега Завіту, тотожна власне ковчегу (а-арону) із колінопреклоненими ангелами. В окремих випадках такий кивот розуміється як гробниця (Гріб Господній).

Досить розповсюдженою дарохранильніцею є невелика скриневидна шапка. Відомі кілька її варіантів, які розрізняють завдяки ідеограмам та декору: шапка, увінчана хрестом; з Книгою зі сімома печатами та лежачим Агнцем; з виноградом;

¹⁰ М. Станкевич, *Українське художнє дерево...*, с. 298–300; *Словник українського сакрального мистецтва*, ред. М. Станкевич, Львів 2006, с. 126–127.

з клеймами-іконками, у яких зображено Пристоячих. До рідкісних відносять кивоти, які, окрім шафки, мають базис (постамент) на одній площині чи ступінчастий, який призначений для встановлення на ньому кількох односвічників, що передувало цільному семисвічнику позаду престолу.

Власне дерев'яні євлогії — храм (капличка) й шафка у бойківських церквах поширилися впродовж останніх двох століть. Кивотів з середини XVIII ст. під час експедиційних обстежень не виявлено.

Дарохранильниці, подібні до макету храму, частіше трапляються у галицьких церквах. Зазвичай архітектонічні елементи — точені кулясті маківки, розміщені над спіралевидними колонками; мушлі, що прикрашають арочні фронтони, аркатурний пояс на причілках та інші деталі, — комбінуються у різних варіаціях пластики, а відтак відображають певні стильові течії, зокрема друге рококо, неоготику, необароко, сецесію, романтизм (церкви сс. Яворів, Вижня і Нижня Ботелки, Горішня Топільниця, Тур'є, Морозовичі). Більшість кивотів виготовлено впродовж кінця XIX – початку XX ст. самбірським товариством «Ризниця», у якому працювали професійні майстри. Високий рівень майстерності яскраво помітний у пластичному моделюванні фігур євангелістів, яких подекуди встановлювали на кутах дарохранильниць.

Розмаїття типу кивоту-храму часто проявляється у завершенні конструкції однією чи кількома банями, на зразок їх прототипів — споруджених церков. Кивотів у вигляді хрестово-банної церкви у бойківських церквах сучасної Львівської області, виготовлених переважно в останні десятиліття (наприклад, с. Сянки, кін. XX – поч. XXI ст.; с. Топільниця Долішня, 1990-і рр., роботи М. Пліша), було виявлено кілька. Це підтверджує пізнє виникнення п'ятибанної форми кивотів. Трапляються одnobанні дарохранильниці, однак датовані дещо раніше: наприклад, виготовлена у 1960–1970-х рр. зберігається у церкві Миколая Чудотворця (долішній) 1690 р. побудови с. Тур'є; виготовлена наприкінці 1980-х рр. — у церкві Різдва Івана Хрестителя (горішній) 1906–1907-х рр.

Не так часто, як кивоти у вигляді макета храму, у церквах галицької Бойківщини існують євлогії-вежі. Їх зафіксовано у сс. Соснівка й Велика Лінина, а тектонічно розвинений його варіант зберігається у церкві св. Євстахія 1876 р. (?) с. Стрілки Старосамбірського району. Тут вежоподібний тип кивоту доповнено невеликими альтанками. Архітектоніку становлять: скринька, завершена кулястою банею на двох колонках та хрестом з колом; бічні підсіння з колонками, які, як і фігури колінопреклонених ангелів, кріплені до основи-цоколя конструкції. У формі та декоративних елементах кивоту відчутні сецесійні впливи, тому доцільно його датувати кінцем XIX – початком XX ст.

На відміну від храмів Галичини, у святилищах церков закарпатської Бойківщини поширені дарохранильниці, які різняться не тільки своїми конструктивно-художніми особливостями, а й специфікою облаштування навколо них. Як зазначалось, габарити апсиди тут бувають доволі невеликі, відповідно не завжди позаду вівтаря розміщують запрестольну ікону. Вказані обставини зумовили заміняти її або процесійною іконою-феретроном, або іконою, що прикріплена до дарохранильної євлогії.

Таке розташування притаманне для багатьох давніх церков Великоберезнянського, Воловецького, Міжгірського районів¹¹. Окрім топографічно-локальних особливостей у закарпатських дарохранильницях простежуються специфічні ознаки і в силуетно-тектонічних рисах, і в художньому оформленні. Невеликі призмovidні скриньки іноді мають ажурно-рельєфне оздоблення у вигляді виноградних пагонів з листям та плодами (с. Буковець). Зустрічаються також кивоти з іконою, зазвичай із христологічною («Розп'яття з пристоячими», «Зняття з хреста», «Тайна вечеря»), рідше — з богородичною тематикою («Благовіщення»). Дерев'яну євлогію подекуди фланкують картуші з поясними зображеннями Богородиці та євангеліста Івана, що композиційно повторює деісіс іконостасу (с. Негровець, Сухий, Лозянський).

Як вже було зауважено під час розгляду типологічних груп обладнання, типологія проскомидійника (стола приношення, жертovníка) аналогічно іншим предметам пов'язана з його тектонічними особливостями¹². У мурованих церквах інколи жертovníк вмонтований у спеціально для нього вимурувану нішу, або ним є власне ніша, котра може бути відкритою для огляду чи зачиняється на дверцята. Всередині такого заглиблення (типологічної підгрупи проскомидійника) — едікули (аркосолія, локума, наїска), окрім встановленої ікони з кіотом чи Розп'яття, інколи відсутні інші оздоблені дерев'яні предмети, а є лише священний посуд¹³.

Художньо вартісними та водночас давніми за походженням, є жертovníки із ретабулумом — своєрідною надбудовою над столом з краю стільниці у вигляді кіота¹⁴. Такими конструкціями диспонують, наприклад, святилища закарпатських церков сс. Верб'яж, Латірка, з іконами на стіні — Тишів, Ялове, Задільське, проте проскомидійники з ретабулумом у церквах Галичини зустрічаються частіше, аніж на Закарпатті (жертovníки 2004 церкви влмч. Дмитрія, 1921 с. Букова Старосамбірського району; кінця 1980-х рр. церкви Покрови Богородиці 1939 с. Нижнє (Болозів Долішній, Болозов, Болозва) Самбірського р-ну; 1860-і рр., церкви св. Івана Богослова 1864 с. Береги; Зіслання Святого Духа (інший празник — Покрови Пречистої Богородиці), 1671 та Покрови Пресвятої Богородиці, 1999 с. Викоти; Покрови Пресвятої Богородиці, 1909 с. Садковичі, усі п'ять об'єктів — у Самбірському р-ні). Посередині ретабло переважно зображено євхаристійні сюжети «Молитва в Гетсиманському саду» («Молитва про Чашу»), інколи — «Христос

¹¹ М. Приймич, *Перед лицем Твоїм...*, Ужгород 2007, с. 76–81.

¹² О. Болюк, *Проскомидійник* [у:] *Мала ілюстрована енциклопедія українського народознавства*, ред. С. Павлюка, Львів 2007, с. 487; М.С., *Жертovníк* [у:] *Словник українського сакрального мистецтва...*, с. 98; Н. Пуряева, *Жертovníк* [у:] *Словник церковно-обрядової термінології*, Львів 2001, с. 54; М. Станкевич, *Українське художнє дерево...*; М. Моздир, *Експедиція на Закарпаття 1995 року*, «Народознавчі зошити» 1998, № 1, с. 38–49.

¹³ О. Болюк, *Ківорії українських церков: знахідки мистецтвознавчих експедицій*, «Апологет», Львів 2009, №№ 1–4 (16–19), с. 208–213.

¹⁴ Ретабулум (ретабло, ретабло) — вертикальна конструкція у католицьких храмах із живописними чи фігурними зображеннями на християнську тематику, встановлена позаду вівтарної менси. У контексті статті вжито термін для означення ікони з художньо розвиненим сницарським обрамленням, яка також кріпиться вертикально до основи-стільниці конструкції — проскомидійника чи бічного вівтаря. Оскільки не існує вдалого відповідника такого типу конструкції церков східного обряду, автор вважає доцільним користуватись дефініцією, що є у науковій літературі, присвяченій західнохристиянському мистецтву.

— Виноградна лоза» («Христос-виноградар»). У церквах Закарпаття можна побачити на дверцятах «Святителів Церкви», а на цоколі конструкції — «Жертвоприношення Авраама». Тут локально поширеним типом проскомидійників є шафка-креденс, яка стоїть біля стіни або прикріплена до неї на зручній для користування висоті.

Результати дослідження наземних шаф-проскомидійників автором статті вже оприлюднено у збірнику конференції¹⁵. Додамо, що шафи наземної конструкції властиві винятково окремим храмам Міжгірщини. Це дозволяє шукати осередок їх виготовлення в Міжгірському районі або в монастирських майстернях Закарпаття. А от підвісні проскомидійники трапляються позатим у церквах Буковинської Гуцульщини (наприклад, жертвник церкви Арх. Михаїлас. Яблуниця Путильського району)¹⁶.

У храмах Бойківщини ікони «Євхаристія» та «Молитва в Гетсиманському саду» найчастіше використовують для центральної композиції проскомидійника, що становить одне ціле з нею (цільною конструкцією): ікона є своєрідним ретабулумом або кріплена окремо до стіни (настінна частина). Такі конструкції можуть бути наближені габаритами до розвиненої тектоніки запрестольного вівтаря, у чому вбачаємо латинські впливи оформлення храмів. Також відомі приклади церков, зведені переважно впродовж другої половини ХХ – початком ХХІ ст., де зображено вказані сюжети кола Проскомидії безпосередньо на стіні апсиди. Сучасні професійні іконописці у своїй творчості спорадично повертаються до давньоруського іконографічного репертуару центральної конхи.

Іншими типами рухомого стола приношення, який слугує для покладення Святих Дарів, є тришухлядний комод або тумба¹⁷. Однак, найчастіше за усі попередні типи трапляються проскомидійники у вигляді звичайного стола чи невеликого столика.

Наявність у святилищі замість стола приношення серванта із меблевого гарнітуру промислового виробництва 1970–1980-х рр. свідчить про нехтування громадою пошуку гармонійного поєднання такого предмету із рештою обстави храму. Хоча подібність серванта до креденса або шафи (за функціонально-тектонічними ознаками) доволі значна, усе ж такий тип меблів до усталеної системи церковного облаштування не належить.

Найтиповішими проскомидійниками церков галицької Бойківщини є тумби, столики із монтованими до стільниці іконами-ретабулумами (Морозовичі, Бусовисько, Топільниця Горішня і Долішня, Тур'є, Тисовиця, Стрілки). У деяких храмах давні ікони з обрамленнями-кіютами кінця ХVІІІ ст. первісно могли належати не збереженому іконостасу, запрестольному чи бічному вівтарю, процесійній

¹⁵ О. Болюк, *Система стаціонарного дерев'яного обладнання святилища...*, с. 580–588.

¹⁶ АВНМ ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2. од. зб. 581а, О. Болюк, *Звіт з комплексної мистецтвознавчої експедиції відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України на Буковинську Гуцульщину (Вижницький, Путильський райони Чернівецької області) у 2008 році (10–22 червня): народна архітектура та дерев'яне церковне облаштування із додатковою інформацією про інші види декоративно-прикладного мистецтва* [рукопис].

¹⁷ АВНМ ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2. од. зб. 523, *op. cit.* Примітка: церква Арх. Михаїла 1909 р. с. Яворів Турківського р-ну Львівської обл.

іконі. На таку думку наводить основа конструкції — столик або тумба, які виготовлені значно пізніше за ретабулум.

Отож, конструктивні форми допомагають визначити певний тип або ж навіть архітектурно-мистецький стиль предмету. Втім найкраще цьому сприяють орнаментальні мотиви й композиція їх розміщення на поверхні виробу. На мистецтво кожного історичного періоду орієнтувались тогочасні сницарі, а за ними — народні майстри, які переосмислювали нові тенденції, пропонуючи свої варіанти оздоблення в усіх системах мистецтва — ідеаціональному, ідеалістичному, чуттєвому.

Прикладами ідеаціонального мистецтва у бойківських церквах, як і в християнстві східного обряду загалом, можуть бути антропоморфні зображення двох Іпостасей Господа — Бога-Отця та Бога-Сина й орнітоморфно-символічний образ Бога-Духа Святого. До цієї системи зображень належать інші символи, анаграми й доповнення — атрибути, що дають глядачу розуміння і видимої, і духовної їх присутності. Найчастіше доповненнями до певного іконографічного образу або його заміною можуть бути глорія (саяво) у вигляді проміння Світла, пасійні символи (знаряддя тортур Ісуса Христа). Жертвенний Агнець, Альфа і Омега, хризма, Чаша й Проскура, виноградна лоза також є Христовими символами.

Фігуративна пластика, яка зображує Ісуса Христа у Його різних іконографічних типах — Агнець, Спас-Еммануїл, Воскресіння, Вседержитель та інших, є доволі багатою. Плануємо зробити її темою наступних статей. Окремого ґрунтовного аналізу вимагає й іконографія Богородиці, ангельських чинів, агіографічної пластики. Тут лише коротко зупинимось на варіативності рукотворного зображення Першої та Третьої Особи Пресвятої Трійці, що кількісно є значно меншою, ніж варіативність зображення фігур Христа.

Бог-Отець (Саваот) зустрічається у творах церковної дерев'яної пластики переважно у переданій рельєфно постаті старця чи символічно — у намальованому образі Всевидячого Ока¹⁸. В іконографії облаштування бойківського церковного інтер'єру Постаць Саваота, на відміну від фігури Ісуса, існує в окремих випадках. Адже у християнській доктрині Друга Особа Пресвятої Трійці — Спаситель Христос — є центром ідеології віровчення християн, а Бог-Отець — Творець «усього видимого й невидимого», хоча згадується християнами першим у Пресвятій Трійці, проте у церковному мистецтві зображується нечасто. У трансепті трапляються бічні вівтарі, увінчані пластичними образами Бога-Отця та Бога Духа Святого, які у просторовій композиції обладнання відповідно разом із надіконостасним Розп'яттям ілюструють Трійцю. Іконописні зображення Творця виявлено на процесійних іконах, ківоріях, запрестольних вівтарях. Силуетно-пластична та площинно-іконописна фігура Саваота зустрічається на окремих свічниках-трійцях, які властиві для Закарпатської Гуцульщини¹⁹.

¹⁸ АВНМ ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 523, *op. cit.*; АВНМ ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 536, *op. cit.*

¹⁹ Свічник-трійця. Кінець XIX ст. Збірка Юрія Юркевича, с. Хлібичин Снятинського району Івано-Франківської області [у:] Гуцульські та Покутські свічники-трійці, упоряд. Ю. Юркевич, Львів 2008, с. 281, 369.

Так, на досліджуваній території зафіксовано ікону Бога-Отця у вигляді Всевидячого Ока, компонованого у різьблений трикутник, який оточений хвилястими променями. Така Промениста Дельта увінчує киворій у церкві св. Миколая с. Гусний Великоберезнянського р-ну. Її не типове розміщення викликає сумнів, а відтак спонукає міркувати про інше, первісне місцезнаходження ікони Бога-Отця, про яке буде означено далі. Для обґрунтувань пошуку початкового розташування Всевидячого Ока варто звернутись до традиційної топографії й іконографії Третьої Особи Бога в українському мистецтві.

У церковних інтер'єрах відносно часто трапляється фігура голуба — видиме зображення Духа Святого. Небесний птах, що розпростер крила й ніби витає над паствою, зазвичай оточений ореолом. Фігуративний символ Духа трапляється на внутрішньому боці балдахіну киворію та казальниці; увінчанні бічного, запрестольного віктарів; на обрамленні-кіоті проскомидійника чи окремої ікони або завершенні царських врат іконостасу. Інколи його можна спостерегти на панікаділі. Серед дрібних предметів обстави іпостась Духа Святого присутня на свічниках-трійцях.

Первісно слугуючи євлогією для Святих й Напередосвячених Дарів, фігура єхаристичного голуба у сучасній системі облаштування українських церков залишилась символічним образом і декоративно-композиційним акцентом. Схематично дерев'яна фігура складається переважно з об'ємно різьблених тільця та голівки, до яких кріплені з боків окремо виготовлені крила, або у меншому масштабі — птах вирізаний з цільного шматочка деревини. Моделювання очей, лапок та пір'їн не завжди виразне, оскільки основне завдання різьбярля полягало у відтворенні силуету голуба, який оглядався б на відстані. Тому тут послуговувались особливостями технік контурної, плоскорельєфної та барельєфної, об'ємної різьби. Важливо зазначити, що фігура небесного птаха відносно глядача кріпиться завжди у ракурсі, який відкриває нижню частину, й свідчить про постійну опіку Святого Духа над християнами.

Для порівняння композицій із зображенням Всевидячого Ока та Святого Духа вдалимими прикладами можуть бути ретаболо вже згаданого проскомидійника церкви св. Миколая Чудотворця с. Гусний Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл. та ретаболо з іконою «Оплакування», яка увінчує дарохранильний кивот, у церкві Покрови Пресвятої Богородиці с. Лібухова (Максимівка) Старосамбірського р-ну Львівської області. Напис на фасаді конструкції «Нанівська Марія Ф 1958 р.» свідчить про оновлення твору, а не створення, оскільки його конструктивно-декоративні особливості дозволяють датувати століттям раніше.

Подібність у наведених прикладах закарпатського та галицького ретаболо помітна у конструктивних ознаках: обидва предмети облаштування містять скриневидні ківоти з полицками для свічок. Архітектоніка обрамлення ікон (у випадку закарпатської — «Розп'яття з пристоячими», у галицької — «Зняття з хреста») схематично тотожна: стилізовані колони із ажурно-рельєфними «вухами» фланкують центральне зображення; його доповнює розкріпований («розірваний») карниз. Конструкцію у Лібуховій увінчує зображення Всевидячого Ока не у трикутнику, як це традиційно поширено, а в октаедрі, оточеного глорією. В облаштуванні

такого типу гусненської церкви увінчання відсутнє і дозволяє уявно моделювати тут Всевидяче Око, що існує як завершення киворію цієї ж церкви. На користь такого припущення свідчить іконографія «Батьківство» («Ветхий Денми», «Старий Днями»), у якій утримується основна вертикальна вісь композиції згори вниз: Бог-Отець, Дух Святий та розіп'ятий Христос (або Еммануїл). Повна іконографічна композиція властива проскомидійнику церкви св. Миколая Чудотворця (1906 с. Тур'є). Єдиною втратою художнього твору стало замальоване Всевидяче Око в округлому картуші з глорією.

У лібухівській церкві Покрови на ретаболо тема набула іншої інтерпретації: поміж Всевидячим Оком і знятим з хреста Ісусом розміщено об'ємно вирізьблену голівку херувима з крилами. Здаля фігурка нагадує голуба.

Гусненський проскомидійник має й інші втрати, зокрема у завершенні колонок. Тут бракує, ймовірно, вазонів з квітами — широковідомий мотив в українському сницарстві. А от у ретаболо проскомидійника з церкви Положення Риз Пресвятої Богородиці с. Сушиця Велика Старосамбірського р-ну в ажурному увінчанні лише вгадується фігура голуба, що летить вниз до центру ікони.

Загалом фігурно-антропоморфні зображення ідеаціональної надсистеми у низці церковних інтер'єрів галицької Бойківщини трапляється частіше, ніж у храмових облаштуваннях закарпатської Бойківщини. Це пояснюється впливами західного християнського мистецтва, які торкнулися Галичини значно швидше й інтенсивніше, аніж Закарпаття. Такої ж думки дотримуються й інші дослідники дерев'яного облаштування церков²⁰. Практично у кожній церкві є мінімум одне фігуративне Розп'яття. Порівняно часто трапляються голівки ангелів, постать Богородиці. Натомість на території закарпатської Бойківщини таких особливостей не помічено.

Таким чином, на основі розробленої і запропонованої типології дерев'яного облаштування, яка взаємопов'язана із тектонікою як одним з основних маркерів її визначення, проілюстровано окремі спільні ознаки та відмінності конструкцій престолу з киворієм, дарохранильного кивота, проскомидійника. Вироби названих типологічних груп обладнання святилища завдяки силуетно-схематичним формам — подібні. Така їх візуальна риса спричинена обмеженою кількістю прийомів столярних кріплень деталей та їх обробкою поверхні. Широка їх диференціація досягається завдяки урізноманітненню декоративної пластики. Справді, фігурно-пластичні й орнаментально-різьблені елементи на кожному конкретному предметі церковного облаштування наближують його до оригінального художнього твору. Різноманітність проявляється навіть на рівні усталеної іконографії Пресвятої Трійці, яка належить до ідеаціональної системи мистецтва.

На підставі таких спостережень можна зробити висновки:

- упродовж історичного розвитку християнського мистецтва предмети церковного облаштування, особливо вітварі, хоча й модифіковано, проте конструктивні деталі зберегли ідентичність у композиційному їх розміщенні;

²⁰ М. Приймич, *Перед лицем Твоїм...*, с. 110.

- розроблена типологія літургійно-богослужбових просторів, зокрема простору літургії Євхаристії, дозволила виокремити на етнографічній території Бойківщини локальні відмінності престолів, кивотів, проскомидійників;
- на основі аналізу тектоніки і декору сницарського твору можна шукати взаємовпливи та інспірації художніх явищ й на інших українських територіях.

ŁEMKOWIE, BOJKOWIE, RUSINI —
HISTORIA, WSPÓŁCZESNOŚĆ,
KULTURA MATERIALNA I DUCHOWA

tom VI

REDAKCJA NAUKOWA

Bohdan Halczak, Roman Drozd, Stefan Dudra, Olena Kozakevych,
Oksana Kuzmenko, Paul J. Best, Michal Šmigel'

Słupsk 2016

Recenzja:

Jurij Makar
Vitaliy Makar

Opracowanie techniczne:

TYRSA Sp. z o.o.

Projekt okładki:

Teresa Oleszczuk

Na okładce:

Cerkiew w Słupsku; fot. Bohdan Halczak

ISBN 978-83-89085-16-0

Publikacja finansowana ze środków Akademii Pomorskiej w Słupsku.

Książka powstała przy współpracy: Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce, Instytutu Politologii Uniwersytetu Zielonogórskiego, Katedry Historii Doktryn Polityczno-Prawnych Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Zielonogórskiego, Instytutu Ludoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie (Ukraina), Wydziału Rusinistyki Fakultetu Filozoficznego Uniwersytetu w Nowym Sadzie (Serbia), Instytutu Karpackiego w Higganum (USA), Katedry Historii Fakultetu Filozoficznego Uniwersytetu im. Mateja Bela w Bańskiej Bystrzycy (Słowacja), Muzeum Kultury Ukraińskiej w Svidniku (Słowacja).

Skład i łamanie

„TYRSA” Sp. z o.o., ul. Kościeliska 7, 03-614 Warszawa, www.tyrsa.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp, Roman Drozd	13
--------------------------	----

HISTORIA I WSPÓŁCZESNOŚĆ

Paul J. Best, "The Hartford Courant" i "The New York Times" wobec wydarzeń na po- graniczu polsko-ukraińskim w latach 1944–1946	21
Witold Bobryk, Stan Cerkwi greckokatolickiej czterdzieści lat po akcji „Wisła”	27
Микола Цап, Митрополит Андрей Шептицький та русини і українці Югославії/ Сербії (Metropolita Andrzej Szeptycki wobec Rusinów i Ukraińców Jugosławii/Serbii) ...	44
Stefan Dudra, Kościół prawosławny wobec przesiedleń ludności łemkowskiej do Ukra- ińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w latach 1944–1946	55
Rafał Dydycz, Przesiedlenia ludności ukraińskiej z powiatu Biała Podlaska do Związku Radzieckiego.	69
Софія Федина, Маніпулятивні аспекти «русинського питання» (Manipulanckie aspekty „kwestii rusińskiej”)	80
Bohdan Halczak, Michal Šmigel', Czechosłowacja wobec wysiedlenia ludności ukraiń- skiej z Polski do USRR w latach 1944–1946	95
Дюра Гарді, Історіографічна й публіцистична творчість єпископа Діонісія Няр- ді в контексті релігійної й національної ідентичності бачвансько-сремських русинів (Historyczna i publicystyczna twórczość biskupa Dionisija Njaradi w kontekście religijnej i narodowej identyczności baczwańsko-sremskich Rusinów).	108
Mariusz Humecki, Spółdzielczość ukraińska na Łemkowszczyźnie w latach okupacji niemieckiej (1939–1944)	114
Наталя Кляшторна, «Чому знову ми?». Нащадки виселених з Польщі бойків та лемків у вирі воєнного конфлікту на Донбасі („Dlaczego znowu my?”. Potomkowie wysiedlonych z Polski Bojków i Łemków w realiach konfliktu wojennego na Donbasie) ...	125
Stanislav Konečný, Podkarpatská Rus a ústavné zmeny v rokoch 1918–1945 (Ruś Pod- karpacka wobec przemian ustrojowych w latach 1918–1945)	133
Ірина Коваль-Фучило, Концепт дому в оповідях про примусове переселення (Wyobrażenie domu w opowieściach wysiedlonych przymusowo)	147
Lubou Kozik, Wymiana ludności między Polską a BSRR i USRR w latach 1944–1946 — podobieństwa i różnice	158
Alicja Maliszewska, „Gdzie jest moja ojczyzna?”. Dylematy tożsamościowe wnuków przesiedlonych Ukraińców	163
Dariusz Matelski, Losy dziedzictwa kultury wysiedleńców z akcji „Wisła” po II wojnie światowej.	172
Микола Мушинка, Русинські переселенці з Румунії у Хомутові (Чехія) та їх са- модіяльний фольклорний колектив «Скеюшан» (Rusińscy przesiedleńcy z Czech w Homutowie (Czechy) i ich zespół folklorystyczny „Skaiusan”)	186

Stanisław Nabywaniec, Jan Rogula, Wpływ przesiedlenia ludności ukraińskiej na zmianę struktury narodowościowej i religijnej powiatu sanockiego w pierwszej połowie XX w.	194
Велимир Паплацко, Вуковар — примушуюче висельоване Русинох и Українцох 1991 року (Vukovar — przymusowe wysiedlenia Rusinów i Ukraińców w 1991 r.)	213
Jan Pisuliński, Przesiedlenia ludności polskiej z USRR i ukraińskiej z Polski w latach 1944–1946	221
Тетяна Пронь, Півстоліття табу на спогади: посттравматичний стрес в українців, виселених із Польщі в Україну 1944–1946 рр. (Półwieczne tabu: posttraumatyczny stres u Ukraińców, wysiedlonych z Polski na Ukrainę w latach 1944–1946)	232
Paweł Pulik, Próby pozyskania ludności huculskiej przez państwo polskie w latach trzydziestych XX wieku	248
Саша Сабадош, Діяльність секції з питань культурно-освітньої роботи русинів у рамках спілки культурно-освітніх товариств воєводини (1948–1952) (Funkcjonowanie rusińskiej sekcji kulturalno-oświatowej w ramach Związku Towarzystw Kulturalno-Oświatowych Wojwodiny (1948–1952))	261
Галина Щерба, Трагічні наслідки депортацій українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини в 1944–1946 роках за результатами соціологічних досліджень (Tragiczne następstwa deportacji Ukraińców z Łemkowszczyzny, Nadsania, Chełmszczyzny w latach 1944–1946 w świetle wyników badań socjologicznych)	267
Martina Škutová, Život východných kresťanov v Šariši v 16. storočí (Życie wschodnich chrześcijan w Szaryszu w XVI w.)	275
Arkadiusz Słabig, Inwigilacja inteligencji ukraińskiej w Polsce w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku (w świetle spraw o kryptonimach „Spółka”, „Prawnik” i „Pająki”)	285
Мирослав Сополіга, Особливості сільських поселень русинів-українців Східної Словаччини (Specyfika wiejskich osiedli Rusinów-Ukraińców we Wschodniej Słowacji)	304
Marta Superson-Haładaj, Okoliczności utworzenia i działalność Komisji Tkaczowa badającej możliwości powrotu ludności wysiedlonej w trakcie akcji „Wisła”	311
Tamara Włodarczyk, „Nie ze wszystkich wsi Żydzi wyjechali”. Łemkowie wobec Zagłady Żydów na Łemkowszczyźnie	319
Roman Wysocki, Pomiedzy konfesyjnością a etnicznością: problematyka łemkowska na łamach „Przeglądu Prawosławnego” w latach 1991–2010	336

KULTURA MATERIALNA I DUCHOWA

Олег Болюк, Дерев'яне обладнання церков закарпатської та галицької Буковинщини: спільність і відмінність тектоніки й декору (Drewniane wyposażenie cerkwi zakarpackiej i galicyjskiej Bułkowszczyzny — podobieństwa i różnice konstrukcji oraz dekoracji)	349
---	-----